

**КЕП МАДАНИЯТЫ: ТИЛДИН ТҮШҮНҮКТҮҮЛҮГҮ, ТИЛДИН
ТАЗАЛЫГЫ, ТИЛДИН ТАКТЫГЫ, ТИЛДИН ЛОГИКАСЫ, ТИЛДИН
МАНЕРАСЫ**

**РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА: РАЗБОРЧИВОСТЬ ЯЗЫКА, ЧИСТОТА ЯЗЫКА, ТОЧНОСТЬ
ЯЗЫКА, ЛОГИКА ЯЗЫКА, МАНЕРА РЕЧИ**

**SPEECH CULTURE: THE LANGUAGE OF CLARITY, THE LANGUAGE OF PURITY,
THE LANGUAGE OF ACCURACY, THE LANGUAGE OF LOGIC, THE
LANGUAGE OF MANNERS**

***Аннотация.** Бул макалада ар бир этностун калыптануусунун негизи – анын оозеки жана жазма эне тили, баланын ойлоно турган тили да эне тили. Сүйлөө маданиятын калыптандырмайынча акыл-ой маданиятын өстүрүү кыйын. Туура сүйлөө, туура ойлой билүү, адам башына кандай гана ой келбесин, аны жыйынтыктап, туралап, ылайыктуу сөз менен айта албаса, сүйлөшүүгө да, угууга да түшүнүксүз болот. Орундуу, маданияттуу сүйлөө адамдын авторитетин көтөрүп, жүзүн жарык кылып, көпчүлүккө жагуу сыяктуу маселелерине кенен кайрылат.*

***Аннотация.** В данной статье основой формирования каждого этноса является его устный и письменный родной язык, родным языком является также язык мышления ребенка. Трудно развивать культуру мышления, не формируя культуру речи. Умение правильно говорить, правильно мыслить, какие бы мысли ни приходили в голову человеку, если он не сможет их подвести, выровнять и выразить соответствующими словами, ему будет трудно говорить и слушать. Соответствующая, культурная речь поднимает авторитет человека, украшает его лицо, решает такие вопросы, как угодить большинству.*

***Abstract.** In this article, the basic formation of each ethnic group is its oral and written native language, and the native language is also the language of the child's thinking. It is difficult to develop a culture of thinking, or to form a culture of speech. The ability to speak correctly, to think correctly, whatever thoughts come to a person's head, if he is unable to summarize them, align them and express them with appropriate words, it will be difficult for him to speak and listen. Corresponding, cultural speech raises the authority of a person, decorates his face, solves such questions as how to please the majority.*

***Түйүндүү сөздөр:** Кеп маданияты, тилдин тазалыгы, тилдин тактыгы, тилдин логикасы, тилдин түшүнүктүүлүгү, тил манерасы (стили).*

***Ключевые слова:** Речевая культура, чистота языка, точность языка, логика языка, понятность языка, языковая манера (стиль).*

***Key words:** Language culture, language purity, language accuracy, language logic, language comprehensibility, language manner (style).*

Тилдин тазалыгы – сүйлөгөндө адабий тилге туура келбеген, сөздү булгаган, мааниси жок, жаргон же паразит сөздөрдү колдонбоо.

Тилдин тактыгы - айта турган оюн, айлана-чөйрөнүн кооздугун сүрөттөп так берүү. Сөз байлыгы кенен, тилди так сүйлөгөн адам кыйналбай өз оюн башкага ачык, анык билдирет.

Тилдин логикасы – сүйлөөчүнүн тили менен оюнун бирдиги. Тилдин логикалык түзүлүшүнө синтаксис белгилери, керектүү жерге тыныгуу, так билдирүү, ирети менен ачык сүйлөө кирет. Тилдин түшүнүктүүлүгү – сүйлөшкөндө колдонулган терминдердин түшүнүктүүлүгү, тактыгы.

Тил манерасы (стили) – сүйлөгөн сөздүн адамдын ички сезими менен эмоциалык байланышы.

Бул көрсөтүлгөн тил маданияты үй-бүлөдө ата-эненин жүргүзгөн тарбиясы аркылуу калыптанат. *Америкалык окумуштуу* А.Фромм бул тууралуу: «Үй- бүлө тарбиясы балага деген сый-урмат көрсөткөндө гана жакшы уюштурулат» - десе, *япондуктар*: «Бала дүйнөгө келген конок», *кыргыздар*: «Бала бар жерде бакыт бар», «Бала бакыт» - десе, *казактар*: «Уулунду беш жашка чейин падышандай көр...» дешет [1].

Ар бир этностун калыптануусунун негизи – анын оозеки жана жазма эне тили, баланын ойлоно турган тили да эне тили. Кеп маданиятын калыптандырмайынча акыл-ой маданиятын өстүрүү кыйын. Туура сүйлөө, туура ойлой билүү, адам башына кандай гана ой келбесин, аны жыйынтыктап, туралап, ылайыктуу сөз менен айта албаса, сүйлөшүүгө да, угууга да түшүнүксүз болот. Орундуу, маданияттуу сүйлөө адамдын авторитетин көтөрүп, жүзүн жарык кылып, көпчүлүккө жагат. Үй- бүлөдөгү ата-эненин уруш-талаш сөздөрү толук калыптанып бүтө элек балага терс таасир тийгизип, баланын психикасынын негативдүү өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Ошону менен бирге эле изилдөөбүздө, негизинен, белгилүү дидакт Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, В.А.Сухомлинский баштаган кийин В.И.Максимов, Ж.А.Чыманов ж.б. бир катар окумуштуулар уланткан жалпы дидактикалык принциптерге таянуу менен балдарды сөздөр менен байытуу аркылуу алардын кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү менен аларды болочоктогу мугалимдик кесибине даярдоо оң натыйжаны алып келери аныкталды. Буга чейинки аныкталган жеңилден оорго, илимийлүүлүк, теориядан практикага, системалуулук ж.б. дидактикалык принциптерди жетекчиликке алуу менен кыргызча кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү жеке дидактикалык принциптер катары тилдиккоммуникативдик, кыргыз тилинде системалуу баарлашуу, кырдаалдык-тематикалык, окуу материалдарынын коммуникативдик багыттары, коммуникативдик-функционалдык принцип ж.б. белгиленди.

Окутууга тандалган коммуникативдик материалдар илимий негиздүүлүк жана системалуулук принциптерине ылайыктап окутууда, сөзсүз түрдө, лингвистикадагыдай ар тараптуу, бардык деңгээлдерди – фонетика, сөз жасоо, лексика, фразеологиядан, сөз түркүмдөрү орфографиядан баштап, синтаксис, пунктуация жана стилистикага чейин иреттүү, толук иликтеп, терендетип окутуунун анча зарылдыгы жокко эсе.

Анткени теория менен практиканын байланышы принцибине ылайык, методикада, айрыкча, сөздүк кебин байытуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө «илимий грамматика менен бирдей деңгээлде эле практикалык грамматикага» (К.Биялиев) өзгөчө басым жасалды.

Билим берүү чөйрөсүнө чоң жоопкерчиликти жүктөө менен коомдогу өсүп келе жаткан жаштардын кеп ишмердүүлүгүн адептүү, орунду, туура, так, сүйлөөсү, маданияттуу болуусу менен катар эне тилибизди, адабиятыбызды, каада-салтыбызды, маданиятыбызды, элибиздин байыркы тарыхын билүү шарт. Айрыкча өз эне тилинде сүйлөөгө эч ким тыюу салбайт. Өзүнүн жетишкен ийгилиги, кубанычы жөнүндө ырааттуу, түшүнүктүү, адептүү сүйлөп турса баланын беделин арттырат.

Сөз байлыгы окууга үйрөтүүнүн негиздеринин бири болуп эсептелип, сөздөрдүн тизмесин өздөштүрүү менен гана чектелбейт. Сөз байлыгын күнүмдүк баарлашууда, окууда, айлана-чөйрөнү таанып-билүүдө колдонуу абдан маанилүү. Сөздөрдүн маанисин билүү жана сөз байлыгын окуу процессинде колдонууну бүтүн музыкалык чыгарма жаратууну мүмкүн кылган музыкалык сабаттуулук менен же сүрөт жаратуу үчүн аралаштырылып колдонулган боёктор менен салыштырса болот.

Окууга үйрөтүү жаатындагы көптөгөн изилдөөлөр бала бакчада баланын сөз байлыгын өстүрүү абдан маанилүү роль ойной турганын далилдейт, анткени ал текстти чечмелеп окууга да, окуган текстин түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө да жардам берет. Бир жагынан, түшүнбөгөн сөздөрдү окуу окуучуларга кыйын болот. Экинчи жагынан, тексттеги көпчүлүк сөздөрдүн маанисин билбесе, алар окуганынын маанисин түшүнүшпөйт. Окуучулар окуп жаткан тексттеги негизги сөздөрдү түшүнүүсүн олуттуу түрдө жогорулатса, алардын шар окуусу да, жалпысынан окуган текстти түшүнүүсү да жакшыарын окууга үйрөтүү практикасы көрсөтүүдө.

Бала сөз байлыгынын көпчүлүк бөлүгүн үй-бүлөдө, теңтуштары менен баарлашууда, жалпыга маалымдоо каражаттарынан, интернеттен алышат, күндөлүк жашоосунда үйрөнүшөт. Бир катар изилдөөлөр сөз байлыгын өстүрүү үчүн мектепке (7 жашка) чейинки курактагы тажрыйба жана ата-энелер менен баарлашуунун сапаты абдан маанилүү экендигин ырастайт. Изилдөөлөрдүн натыйжасында мектепке чейинки балдарда үй-бүлөдө баарлашуусу абдан чектелген балдардын сөз байлыгынын төмөн экендиги белгилүү болгон. Сөз байлыгы ийгиликтүү окуунун эң маанилүү көрсөткүчү болуп саналат. Анын жарды болушу жакшы натыйжага алып келбейт: окуучулар көп сөздөрдү түшүнбөй туруп текстти окууну жакшы жөндөй алышпайт, бул өз учурунда сөз байлыгынын өспөй калышына алып келет [2].

Ошентип, сөз байлыгынын деңгээли ар түрдүү болгон бала окууга үйрөтүүдө тарбиячынын алдында төмөнкү милдеттер турат: окутуу процессине керектүү сөздөрдү түшүнүүнү жолго коюу. Окуу үчүн материалдардын көп түрдүүлүгүнүн таасири менен «сөзгө бай» (оозеки кепте, окууда жана жазууда) чөйрөнү уюштуруу; жаңы сөздөрдү иликтеп-үйрөнүүнүн гана эмес, аларды ар кандай контекстте колдонуунун да үстүндө иш алып баруу. Окуучулар окуп-үйрөнгөн сөздөрдү кандай учурда колдонууну түшүнүшү керек. о. э. аларды оозеки кебинде да, жазууда да колдоно алышы; сөздөрдүн маанисин иликтеп-үйрөнүүдө окуучулар колдоно ала турган методдордун жана ыкмалардын тизмесин байытуу (түрдүү сөздүктөр, визуалдаштыруу, топтоштуруу, графикалык уюштуруучулар ж. б.).

Материалдарды өздөштүрүүнүн натыйжасында: бала үчүн сөз байлыгынын маанилүү экендигин такташат; баланын сөз байлыгын өстүрүү процессинде кайсы

стратегиялар натыйжалуу экенин билишет; сөз байлыгын өстүрүү боюнча түрдүү көнүгүүлөр менен таанышышат. [1].

Сөз байлыгы окуганын түшүнүү үчүн негиз болуп эсептелет. Сөз байлыгы - бул адам маанисин билип, өз кебинде колдонгон сөздөрдүн топтому.

Тексттеги ар бир сөздүн маанисин түшүнүү бүтүндөй сүйлөмдүн, абзацтын, тексттин маанисин түшүнүүгө жардам берет. Тексттеги кайсы бир сөз окуучулар үчүн таптакыр түшүнүксүз, жаңы же жазылышы тааныш, бирок мааниси анчалык түшүнүктүү эмес болуп калышы мүмкүн. Сөз тааныш жана түшүнүктүү, бирок окуучулар ал сөздү кебинде жана жазууда колдонбогон жагдайлар да жолугат. [3, 286].

Сөз байлыгы натыйжалуу баарлашууга, угууга, сүйлөөгө, окууга жана жазууга жол ачат.

Сөз байлыгынын эки түрүн айырмалашат: сөз байлыгы-оозеки кепте да, жазууда да колдонулуучу сөздөрдүн запасы, сөз байлыгы - бул окуганда же укканда билген, бирок аларды өз кебинде жана жазуусунда колдонбогон сөздөр. Пассивдүү сөз байлыгы адатта активдүүгө караганда бир нече эсе көп болот.

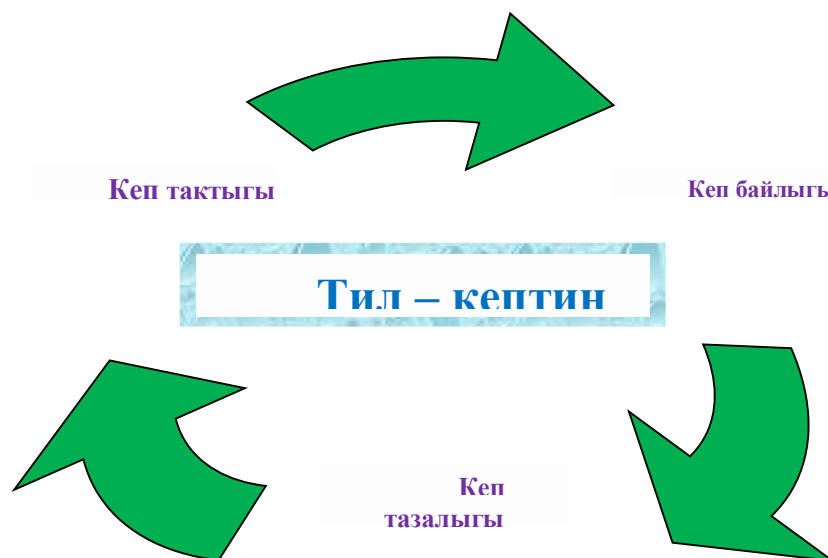
Тарбиячы баланын сөз байлыгынын диагностикасын өткөрүүсү маанилүү, бул окууга үйрөтүү усулдарын жана ыкмаларын аныктоого гана эмес, окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү үчүн ылайыктуу тексттерди тандап алууга да жардам берет.

Баланын сөз байлыгын активдүү кеңейтүү көп окуп, текст аркылуу жаңы сөздөрдү билүүгө туура келген предметтерде гана эмес, башка предметтерде да ишке ашат. Мисалы, математика (мисалдардын шарттарын, тапшырмаларды окуу) же Мекен таануу (жыл мезгилдерин окуп үйрөнүү, жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, жаратылышты сыпаттоо боюнча окуу китептеги тексттер). Музыка сабагында окуучулар ыр, марш, фольклор, гимн, хор, симфония эмне экенин, түрдүү музыкалык аспаптардын аттарын, ноталык сабаттуулукту жана башка музыка менен байланышкан сөздөрдү үйрөнүшөт.

Сөз байлыгын кеңейтүүдө окуу чоң мааниге ээ жана балдарды өз алдынча окууга даярдоонун милдеттүү бөлүгү болуп саналат. Класстан тышкаркы окуунун максаты - окуучуларды учурдагы кенже курактагы окуучунун окуу чөйрөсүнө кирген балдар адабияты менен тааныштыруу, китепке болгон кызыгуусун, алар менен иштөө көндүмдөрүн, өз алдынча окууга карата он, мамилени калыптандыруу [3].

Кеп маданияты - адамдын интеллектуалдык өнүгүүсүнүн жалпы деңгээлинин көрсөткүчтөрүнүн бири. Деги эле кеп деген сөздү чечмелеп көрсөк, бул иран сөзү. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө [2] кепке байланышкан төмөндөгүдөй сөздөр берилген: «Кеп сал», «кеп айт», «кеп ур», «кеп айтканда деп айтты», «кеп урушуп отурдук», «кептен кеп чыгып», «келер кеп», «кетер кеп», «кеп жебес кежир», «кепке кел», «кеп жалгыз анда эмес», «жүз жаш кеп эмес» деген сыяктуу маанилерди берет.

Кеп маданиятын калыптандыруунун критерийлери :

«Тилден түбөлүктүү, тилден артык өнөр жок»,- деген улуу жазуучу Ч.Айтматов. Ушул эле ойду андан ары уланткан А.Трубецкаянын сөзүн эстейли: «Тилдин жашоосу кепке байланыштуу, ал конкреттүү кеп аркылуу гана берилет», – дейт ал. Ал эми «Тилдин азыркы учурда аткарылып жаткан же азыркы учурга чейин аткарылган деп эсептелген өзгөчөлүгү – кеп болот» деген Г.Штейндалдын сөзү оюбузду андан ары тереңдетет [1].

Демек, кеп тууралуу буга чейин айтылган, азыр айтылып жаткан жана келечекте айтыла турган ой-пикирлер мындан да ар кыл болуусу мүмкүн.

Балада туура байланыштуу кепти, дикцияны жакшыртуу, тыбыштарды, муундарды жана сөздөрдү так, туура айтууну билдирет. Мында фонематикалык угумду, артикуляциялык аппаратты, баланын кептик айтымын өркүндөтүү боюнча иштер ачылат, педагогдун көңүлү чоң адамдардын адабий тилдин ченемдерин сактоонун маанилүүлүгүнө топтолот. Психикалык процесстерди, анын ичинде кепти да, бүтүндөй күн ичинде ишмердиктин ар кандай түрлөрүндө өнүктүрүү жана байытуу үчүн шарттарды түзүү зарыл.

Мектепке чейинки куракта балдарды тарбиялоодо эне тили сабагынын ролу өтө чоң: кеп аркылуу бала жүрүм-турумдун, мамиле түзүүнүн, өз ара мамиле боюнча адамдардын ортосундагы келишимдин эрежесин өздөштүрөт, курчап турган дүйнөнүн сулуулугун кабыл алат жана көргөнүн айта алат, сезгенин жана байкаганын бере алат. Балада кенже мектепке чейинки курактан баштап эле тилге кызыгуусу пайда болуп, сөздөргө «эксперимент» жасай баштайт. Тилдин грамматикалык жагына, маанилик жагына басым жасап, жаңы сөздөрдү түзөт. Мындай өнүгүү эне тилдин бардык байлыгын чындап билүүсүнө алып келет. Максаты: кептин тилдик маданиятын ырааттуу, максаттуу өздөштүрүү, кептин тыбыштык маданиятын калыптандыруу, лексиканы, грамматиканы, байланыштуу кепти өздөштүрүү, сөздүктү байытуу. [2, 346].

Азыркы коомго коммуникабелдүү, мобилдүү, дүйнөдөгү өтө тез өзгөрүүлөргө бат ылайыкташа алган, руханий-инсандык сапаты жана ички маданияты жогорку деңгээлдеги улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктар, жетишкендиктер камтылган жаштарды даярдоо зарыл.

Адабияттар:

1. Рысбаев Сулайман Казыбаевич. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. 2-бас- Б: 2017-344-бет.
2. Саскинд Д. Тридцать миллионов слов. Развиваем мозг малыша, просто беседуя с ним. - М.: Манн, Иванов и Фарбер, 2016.
3. Брагин И.М. Культура векового общения. –Минск, 1996. -12-20 с.